

فرازمندی و پیدایش دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی با تکیه بر طبقه ایرانی دبیر ، از سامانیان تا سلجوقیان

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

پژوهش حاضر بخشی از کتاب تاریخ تشکیلات اسلامی (۱۳۸۹)، مقاله انقلاب اداری سامانیان (۱۳۹۰)، تاریخ تشکیلات عربی اسلامی دولت حفصیان (۱۳۸۳/۱۳۹۷)، تاریخ دیوان سالاری ایرانی و اسلامی دولت سلجوقیان (۱۳۹۷) و مقالات تحلیل فرایند دیوان سالاری ایرانی و تشکیلات اسلامی در قرون وسطی بر اساس کتاب تاریخ تشکیلات اسلامی (۱۳۹۶)، تشکیلات اسلامی و دیوان سالاری ایرانی عهد صفویه (۱۳۹۶)، و نقد تدابیر سیاسی و آموزشی نظام الملک (۱۳۹۷). علم دولت در تمدن اسلامی (۱۳۹۷) است. در کتاب تاریخ تشکیلات در اسلام، چهار نظریه در مورد خاستگاه تشکیلات اسلامی در قرون نخستین هجری مطرح شده است و در مورد ریشه عربی و ایرانی و رومی و بیزانسی و اسلامی آن مطالبی ذکر شده است، اما دلایل متعدد نشان می دهد که تشکیلات اسلامی داری خاستگاه ایرانی است. در حقیقت استمرار دیوان سالاری ایرانی است. در مقاله انقلاب اداری سامانیان نظریه اصالت ایرانی تشکیلات اسلامی در یکی از مراحل فراز مندی دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی و نقش طبقه دبیران در آن در قرون نخستین هجری و در عهد سامانیان مورد تصریح قرار گرفته و به خوبی نشان داده شده است. در این مقاله آمده است که دیوان سالاری سامانیان بر عهده طبقه دبیر بود و از جمله خانواده جیهانی و بلعمی از خانواده هایی بودند که طبقات دبیر ایرانی از آن برخاستند و سازمان اداری سامانیان را پیش بردند. استمرار دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی در تشکیلات اداری غزنوی و بویه و سلجوقی از ارکان کتاب تاریخ تشکیلات است که به طور ویژه در کتاب تاریخ دیوان سالاری ایرانی و تشکیلات اسلامی سلجوقیان به آن پرداخته است و ادامه حضور طبقه دبیر در اجرای دیوان سالاری ایرانی بوسیله وزرای ایرانی سلاجقه که در دو رسته خراسانی و عراقی تقسیم شدند، آمده است. حجم حضور کمی و کیفی و تاثیر گذاری وزرای قمی به حدی است که معتبر ترین اثر به جا مانده از عصر سلاجقه در مورد رکن قدرت عالی دیوان سالاری ایرانی یعنی وزیر، در عصر سلاجقه بوسیله ابو الرجای قمی تدوین شد و برخی از امور که میراث ماندگار در عملکرد دولت سلاجقه است بوسیله وزرای قمی صورت گرفته است و مورد توجه مستقل محققان معاصر بوده است. مقاله حاضر چنانکه ملاحظه شد بخشی از پژوهش های یاد شده است که علاوه بر قرون نخستین هجری استمرار دیوان سالاری ایرانی را تا دوره قاجار بررسی کرده است. این پژوهش نشانه استمرار پژوهش بر مبنای پژوهش های پیشین است زیرا هر پژوهش بدون این روش، نوعی انتقال عمدی یا سهوی است که با تغییر الفاظ و بازی با کلمات صورت گرفته است و بدور از ادب انسانی و مخالف اخلاق حرفه ای تاریخنگاری است (اخلاق حرفه ای در تاریخنگاری (۱۳۹۶).

واژه های کلیدی: دولت ، دیوان سالاری ایرانی ، ابوالرجای قمی ، سامانیان ، سلجوقیان، تشکیلات اسلامی

۱- مقدمه: دیوان سالاری و تشکیلات اداری .

منظور از دیوان سالاری مجموعه ای از ادارات و مناصب و مشاغل و ساختار قدرت عالی از سلطان و خلیفه و وزیر و امرای نظامی و والیان شهرها و قضاها... است. جوامع و ملل مختلف دارای مجموعه ای از شیوه و سنن در تاریخ مدیریت عالی و کلان خود دارند. از جمله بارزترین مظاهر تمدن اسلامی، مناصب، سازمان‌ها و مقام‌های سیاسی، اداری، مالی، قضایی، نظامی و دینی است که به وسیله دولت‌های اسلامی از زمان دولت رسول خدا تا پایان خلافت عثمانی تأسیس و جهت اداره امور جوامع اسلامی به کار گرفته شده است. موضوع پژوهش حاضر دیوان سالاری ایرانی و تشکیلات آن در تمدن اسلامی است. مسئله پژوهش این است که تمدن اسلامی از آغاز از دیوان سالاری ایرانی و ارکان آن از طبقه دبیر و کارگزاران علی رتبه دیوان‌های آن استفاده کرده است (تاریخ تشکیلات ۱۳۸۹).

۲- نظریه اصالت ایرانی تشکیلات اسلامی

۲-۱- نخستین استفاده از دیوان سالاری ایرانی استفاده خلیفه دوم از تجارب اداری هر میزان کارگزار بلند پایه ایرانی باز می‌گردد که سال‌ها اداره دیوان سالی ایرانی را تجربه و هدایت کرده بود. بر همین مبنای استفاده گسترده از دبیران ایرانی در قرون نخستین اسلامی در اداره امور خلافت در مدینه و در مناطق مفتوحه، گروهی از محققان، ریشه تشکیلات عربی اسلامی را در قالب و محتوا به ایران رسانده‌اند؛ (محمدی، ص ۶۴) و آن را توسعه و استمرار نظام دیوان سالاری ایرانی دانسته‌اند. (ابن طقطقی، ص ۳۴؛ یعقوبی، ۱، ۱۶۵). این نظریه دارای شواهد بسیاری است که بخشی از آن را می‌آوریم: در عهد ساسانیان تشکیلات گسترده اداری در ایران شکل گرفت و این تشکیلات به امپراطوری ساسانی که همواره از طرف دولت‌های غرب و شرق در حال تهدید بود، (کریتنسن، ۸۴، ۸۷، ۹۲، ۹۵) اجازه داد که به تدبیر خوب و معتدل کشور بپردازد، از نکات جالب توجه که مؤید نظریه دوم است انعکاس گسترده وصف تشکیلات ایرانی پیش از اسلام در منابع عربی است. برخی محققان عرب قرون نخستین تمدن اسلامی بزرگ‌ترین خصلت شاهان ایران در عهد ساسانی را حسن سیادت و وجودت تدبیر نوشته‌اند، (جاحظ، التاج، ص ۱۰۴) جاحظ از پیشوایان ادیب عرب به انتقال و فراگیری مملکت‌داری و آیین کشورداری از ایران ساسانی به حوزه عربی اعتقاد راسخ دارد و تشکیلات ساسانی را سرمشق دول و ممالک شرقی دانسته است، (جاحظ، التاج، صفحات متعدد) در این پژوهش چند نمونه از عناصر اصلی تشکیلات که از حوزه ایرانی به تشکیلات عربی وارد شده است مورد بررسی قرار گرفته است: دیوان، خاتم، سکه، گاه‌شماری و تاریخ، منصب کتابت و کاتبان و طبقه دبیران در دیوان رسایل و کتابت از جمله عناصر و دستگاہ‌های دیوان سالاری ایرانی است که در تمدن اسلامی بوسیله عرب از قرون نخستین هجری به کار گرفته شد و استمرار پیدا کرد (تاریخ تشکیلات اسلامی، ۱۳۲۸۹).

۲-۲- جایگاه دبیری در دیوان سالاری ایرانی :

واژه دبیر ایرانی طبقه اداری شناخته شده در متون قرون نخستین هجری است و چندین گزارش از آن وجود دارد. منصب دبیری به وسیله قوانینی که کاتبان ایرانی تدوین کردند، در عصر اسلامی استمرار پیدا کرد. تقسیم کار اداری گسترده ای به دبیر نسبت داده اند، از جمله اسامی داد دبیر شهر آمار (همار)، دبیر یا دبیره‌الباب، کذک آمار دبیر، دبیر خزانه و دبیر آمار

ویژه شاه آخور آمار دبیره، دبیر اصطبل شاهی، کنز آمار دبیره یا دبیر خزانه، آتش آمار دبیره، دبیر امور آتش‌کده، روانگان آمار دبیره، دبیر اوقاف و امور خیریه، کتاب تاریخ تشکیلات منابع و مصادر بررسی منصب دبیره و وظایف اداری آن‌ها در دیوان سالاری ایرانی و سپس جایگاه آن‌ها در تمدن اسلامی را بررسی کرده است (تاریخ تشکیلات اسلامی ۱۳۸۹).

۳- سامانیان و فراز مندی دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی بوسیله طبقه دبیر :

۳-۱ = سامانیان و شکوه تمدن ایرانی:

دولت سامانیان، نقطه‌ی عطف زبان فارسی، و نام آن، مقرون نام فردوسی و رودکی و خدایان ادب این سرزمین است. اما از وجوه اهمیت سیاسی مذهبی سامانیان، بنای سازمان اداری گسترده و ایجاد دوامین ایرانی است که باعث پیدایش واحد اداری، و سرزمینی یکپارچه در حوزه‌ی جغرافیایی ماوراء النهر و خراسان شد. در این واحد جغرافیایی، تحولات علمی، فلسفی و کلامی ماندگاری روی داد که زمینه و رکن تمدن اسلامی است. تعامل و برآیند تحرکات فرقه‌ها و مذاهب به نقطه‌ی واحدی رسید و در پایتخت اداری سامانی، بزرگ‌ترین شهر فرقه‌ای، «بخارا»، به وسیله‌ی سازمان پیچیده‌ی اداری سامانی به شکل منسجمی مهار شد تا منافع خلافت عباسی در ماوراء النهر تامین شود. نظریه استمرار دیوان سالاری ایرانی محور اصلی مقاله انقلاب اداری سامانیان است زیرا دیوان سالاری ساسانی در عهد سامانیان انتقال دیوان سالاری ایرانی بود که بوسیله دبیران ایرانی در دوره اموی و بوسیله دبیران و وزرای ایرانی خلافت عباسی در بغداد تجربه شده بود و سپس سامانیان آن را در بخارا و محدوده حکومت خود به کار گرفتند (انقلاب اداری سامانیان ۱۳۹۰).

۴- سلاجقه و فراز مندی دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی بوسیله طبقه دبیر :

۴-۱- دلیل تحولات پس از ورود سلاجقه بویژه در توسعه تشکیلات اسلامی است. برخی منابع توسعه اداره مرکزی را از نشانه‌های پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی ارزیابی نموده‌اند؛ اهمیت سلاجقه در تحقق سازمان اداری مرکزی در تشکیلات اسلامی که ترکیبی از مقتضیات اسلامی و تجارب ایرانی و با حضور کارگزاران عالی‌رتبه ایرانی در منطقه ایرانی است.

۴-۲- قدرت سلطنت ایرانی و نیابت عربی از خلافت عباسی :

پیوستگی بین دین و سیاست از ویژگی‌های دیوان سالاری ایرانی در دوره باستان است (تاریخ تشکیلات ۱۳۸۹). این ویژگی در حد بسیار بالایی در کتاب سیاستنامه نظام الملک ایده نولوگ سلاجقه برای تامین نظام اداری و استمرار دیوان سالاری ایرانی مطرح شده است (مقاله نقد تدابیر سیاسی و آموزشی نظام الملک ۱۳۹۷). بین استفاده از قدرت سلطنت مطلقه در سنت ایرانی و کسب مشروعیت بوسیله خلیفه و استفاده از بنیاد مذهب دولت خود را استمرار بخشیدند. غزالی در نصیحه الملوک و نظام الملک این مطلب را در تبیین مبانی نظری قدرت سلاجقه آورده‌اند. و کوشیده‌اند بین پادشاهی ایرانی و دین یگانگی برقرار سازند (کتاب تاریخ آموزش و پرورش دوره سلاجقه ۱۳۹۵).

۳-۴- : توسعه و فراز مندی و استمرار دیوان سالاری ایرانی بوسیله نظام الملک

نظام الملک (۱۰۹۲م)، خاورشناسان و محققان داخلی و خارجی از او با عنوان یکی از بزرگترین وزرای ایرانی که شرق به خود دیده یاد کرده است. استعداد واقعی او در اداره کشور در کتابی که می توان ان را راهنمای یک سیاستمدار نمونه خواند، در ارایه مقاله نقد تدبیر آموزشی و سیاسی خواجه در کنگره بین المللی نظام الملک (آذر ۱۳۹۷) در دانشگاه فردوسی مشهد آمد که، وجه اهمیت نظام الملک ایرانی بودن او و حفظ و استمرار و توسعه دیوان سالاری ایرانی در کنار هجوم دیوان سالاری ترک و عرب است. (تاریخ تشکیلات ۱۳۸۹/دیوان سالاری سلاجقه ۱۳۹۷/نقد تدبیر سیاسی نظام الملک ۱۳۹۷ / ایشپولر ۱۳۸۴).

۴-۴- نمایه وزرای قمی و ایرانی عصر سلجوقی بوسیله وزیر قمی ابو الرجای قمی :

سلاطین بزرگ سلجوقی ایران را مرکز قدرت و تشکیلات دیوانی خود قرار دادند، بنابراین دوره سلجوقی دوره اوج توسعه تشکیلات ایرانی به وسیله وزراء، دبیران و کارگزاران ایرانی در منطقه ایرانی است. ابو الرجا قمی نمونه ای از کارگزاران بلند پایه سلجوقی است که گزارشی در تشکیلات اسلامی عصر سلاجقه در ارایه امار و شخصیت و سیره وزرای سلاجقه تدوین کرد. بغداد محل استقرار وزرا و وزارت ایرانی بود و با تدبیر ایرانی اداره می شد. گاهی همراه و گاهی رقیب پایتخت های سلجوقی در ایران بود؛ سلجوقیان در شهرهای ایرانی مستقر شدند و از آن ها به عنوان پایتخت استفاده کردند، طغرل بیک در نیشابور، والبارسلان در مرو و ملک شاه در اصفهان مستقر شد. سلاجقه در این راستا از تجربه بویهیان که برای همیشه در بغداد نماندند، استفاده کردند، بویهیان حوزه قدرت خود را در شیراز و شهرهای فارس گسترده بودند؛ سلاجقه نیز به تجربه ایرانی ها در اداره دولت تکیه کردند و طبیعی است که پایتخت آن ها در شهرهای ایران بود. تاثیر و جایگاه وزرای قمی در دیوان عصر سلجوقی به طور مستقل مورد توجه برخی محققان معاصر قرار گرفته است و مطالبی در مورد آن آورده اند.

۵-۴- فراز مندی دیوان سالاری ایرانی در توسعه دیوان سپاه و تشکیلات نظامی سپهبد سالاری ایرانی و

ارتش دوره سلجوقی :

نظام سپهسالاری سلاجقه همان توسعه طبیعی دیوان سپاه سامانیان و بویهیان غزنویان بوسیله سلجوقیان در ایران با الفاظ مختلف و تغییراتی است. سازمان سپاه غزنوی که از روی نمونه ارتش سامانی و بویهی شکل گرفته بود، در عصر سلاجقه توسعه یافت. در حقیقت سیر تاریخی تشکیلات نظامی نشان می دهد که تشکیلات نظامی ابتدا در مسیر فتوحات و در قالب مصالح بومی دولت های نیمه مستقل وابسته به خلافت در شرق و غرب جهان اسلام شکل گرفته است، از جمله در شرق سامانیان، ماوراء النهر را به تدریج با سامان دادن توسعه تشکیلات نظامی ایرانی، به نام اسلام فتح کردند؛ سامانیان و غزنویان و بویهیان و سلاجقه از نشانه های سپهسالاری استفاده می کردند، و تباراسامی جنگ افزارها ایرانی دارای ریشه های باستانی ایران است. دولت سلاجقه مانند دولت غزنوی دولتی نظامی بود که تشکیلات نظامی آن رنگ اداری و سیاسی داشت، از جمله چند ملیتی بودن ارتش و ویژگی مشترک ایرانی دیوان سپاه از دوره باستان است که در تمدن اسلامی استمرار یافت و نظام ارتش از سامانی تا سلجوقی چند ملیتی است. نظام الملک در فصلی با عنوان «اندر لشکر داشتن از هر جنس» تنوع

ملیت‌ها در ارتش غزنوی را ستوده است «... چون لشکر همه از یک جنس باشند از آن خطرها خیزد و سخت کوش نباشند و تخلیط کنند.

۴-۶- دیوان تشریفات سان ایرانی، دیوان عرض و سنن سان ایرانی

خلافت اموی و بویژه عباسیان تشریفات سان ایرانی سان دیدن رابه طور گسترده به کار گرفتند و عرض از اصطلاحات باستانی ایرانی است که نشان فراز مندی دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی است که تبار باستانی ان در چندین متن ادبی از جمله شاهنامه فردوسی ثبت شده است. تشریفات سان سپاه و دیوان عرض یا عرض در تمدن اسلامی در تشریفات سان بویهی سامانی و غزنوی و سلجوقی معمول است، سپاهیان از برابر محل عرضگاه، رژه می‌رفتند.

۵- کاربرد و استمرار زبان فارسی دیوان سالاری ایرانی در تشکیلات اسلامی

۱-۵- تبار ایرانی واژه ها و اصطلاحات اداری

صطلاحات و واژه های فارسی در تشکیلات اسلامی در قرون وسطی کاربرد وسیعی دارد و منابع تاریخ ایران و اسلام مانند تاریخ قم و تاریخ بیهقی و مفاتیح العلوم خوارزمی از جمله اثری است که واژه های اداری و دیوانی با گویش های مختلف زبان فارسی در ان ها به کار رفته است و نمودار پراکندگی واژه های اداری فارسی است. بررسی واژه های اداری در دایره المعارف های ویژه تشکیلات و ادارات اسلامی از جمله کتاب صبح الاعشی و نیز بررسی آثار اداری جاحظ مانند التاج و پژوهش در اخبار اداری یعقوبی و طبری و مسعودی در زمینه های خاص اداری و تشکیلاتی نشان می دهد که حجم قابل توجه اصطلاحات تشکیلات اسلامی، واژه های فارسی عهد ساسانی و یا شکل عربی شده ان ها است. در بین این آثار کتاب تاریخ قم حسن قمی و مفاتیح العلوم خوارزمی واژه های فنی دیوان اب قم و مرو و دیوان خراج و دیوان رسایل و دیوان جند و سایر دیوان ها را آورده است، این دو اثر به شکل اشکاری گویای این حقیقت تاریخی است که تشکیلات اسلامی با توجه به تعداد بالای واژه های فارسی در ان دارای اصالت ایرانی است و این تشکیلات استمرار طبیعی ادارات ایرانی عصر ساسانی است. زبان فارسی به گزارش تاریخ قم که از مهمترین منابع پراکندگی جغرافیایی زبان فارسی است.

۲-۵- استمرار زبان اداری فارسی تا قرن سوم در دواوین قم:

تاریخ قم بیش از هر منبعی فراز مندی و استمرار دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی بوسیله طبقه دبیر و دقان ایرانی در قرون نخستین هجری را نشان می دهد. تا قرن سوم هجری همچنان زبان اداری در ادارات در قم بوده است در حالی که تعریب دیوان ها و ادارات در سایر نقاط جهان اسلام در دهه های پایانی قرن اول هجری صورت گرفت. واژه های فارسی در تشکیلات اسلامی در قرون وسطی و اهمیت کاربرد ان ها به این واقعیت تاریخی رسیده است که دولت و خلافت عرب چنانکه خلفای نخستین اعتراف می کردند، هیچگاه بی نیاز از زبان اداری فارسی نبوده است و ساختار اصلی ان زبان فارسی است.

نمونه بارز کاربرد اصطلاحات فنی - اداری فارسی در تاریخ قم در ذکر اصطلاحات فنی این دیوان در حوزه آبریز کب رود ، مانند واژه های سرور ، کسریشت ، وز ، گوشیه آمده است (تاریخ تشکیلات اسلامی ۱۳۸۹) ..

۶- نتیجه : لزوم دوری از انتحال و پابندی به اخلاق حرفه ای تاریخنگاری و نقد پژوهش های پیشین برای حیات پژوهش

بررسی ساختار تاریخی کتاب تاریخ تشکیلات اسلامی نشان داده است که دیوان سالاری اداری ایران جایگاه خود را در تمدن اسلامی در اداره امور جوامع اسلامی بدست آورده است . این دیوان سالاری از دوره باستان در ظاهر و الفاظ و محتوا در تشکیلات اسلامی بیش از چهارصد دولت اسلامی بویژه دولت های شرق جهان اسلام استمرار پیدا کرده است . در قرن گذشته بسیاری از محققان اورپایی و خارجی شرق شناس به این مطلب پرداخته اند و با ذکر شواهد فراوان درستی این فرضیه را اثبات کرده اند . در متون درسی معاصر در درس های تاریخ تشکیلات ۱ و ۲ و تاریخ تشکیلات اسلامی در مقاطع ارشد و دکتری در گذشته به آن پرداخته شده است . از محققان داخلی دکتر زرین کوب به طور گذرا و دکتر محمدی به طور محض و تخصصی به مسئله فراز مندی و پیدایش و توسعه و استمرار دیوان سالاری ایرانی در تمدن اسلامی پرداخته است . اینجانب از سال ۱۳۶۳ پژوهش هایی در اطراف این نظریه تشکیلاتی انجام دادم بویژه از طریق مرحوم دکتر نورالله کسایی (که رساله دکتری او در مورد دوره سلاجقه و نظم اداری آموزشی مدارس نظامیه است) شاگرد دکتر محمدی نویسنده تاریخ فرهنگ و تمدن ایران و دکتر زرین کوب تکالیفی را در مورد نظام الملک و نقش اداری او در انتقال دیوان سالاری ایرانی عصر سلاجقه انجام دادم . و نیز اساتیدی که دروس تاریخ تشکیلات را با ان ها گذراندم و مقتضای اخلاق حرفه ای در تاریخنگاری بویژه در تاریخ اجتماعی حکم می کند که در صورتی که مطالب مانند کتاب یا مقاله مروری است و یا پژوهشی با نقد و بررسی پیشینه تحقیقات در یک زمینه همراه باشد و بدون چنین پیشینه و بدون نقد گذشته ، پژوهش نیست و چیزی به میزان دانش اضافه نکرده است . و از دایره اخلاق حرفه ای هم بیرون است و در دایره انتحال قرار می گیرد. و یکی از علل عمده اصلی توقف و مرگ پژوهش در جوامع است و فقط بازی با کلمات و الفاظ و تلخیص و ترکیب صرف پژوهش های پیشین است . علت مرگ پژوهش انجام پژوهش بدون واکاوی پژوهش پیشین است و عامل حیات و بالندگی آن انجام پژوهش در استمرار و توسعه و همراه با نقد پژوهش های پیشین است و اضافه کردن حرف جدیدی به پژوهش های پیشین است و ..

منابع :

- ۱ شهیدی پاک محمد رضا تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن سوم هجری ، ۱۳۸۴.
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ تشکیلات عربی و اسلامی حفصیان ، واحد علو و تحقیقات ۱۳۸۳/۱۳۸۴، نشر سرای کتاب ۱۳۹۸.
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ تشکیلات در اسلام ، جامعه المصطفی ، ۱۳۸۹ .
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ تشکیلات اسلامی و دیوان سالاری ایرانی سلجوقیان ، سرای کتاب ۱۳۹۷.
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ آموزش و پرورش در اسلام عصر سلاجقه و جانشینان اتابکی آن ها ، علویون ، قم ۱۳۹۵...
- شهیدی پاک محمد رضا ، انقلاب اداری سامانیان ، مجله تخصصی تاریخ و جغرافیا ، (۱۳۹۰) .
- شهیدی پاک محمد رضا ، تحلیل فرایند دیوان سالاری ایرانی و تشکیلات اسلامی در قرون وسطی بر اساس کتاب تاریخ تشکیلات اسلامی (۱۳۹۶) .۱
- شهیدی پاک محمد رضا، تشکیلات اسلامی و دیوان سالاری ایرانی عهد صفویه همایش دیوان سالاری ایرانی دانشگاه بیرجند ، (۱۳۹۶)،
- شهیدی پاک محمد رضا ، علم دولت در تمدن اسلامی ، همایش دولت پژوهی ، ۱۳۹۷.
- شهیدی پاک محمد رضا، نقد تدابیر سیاسی و آموزشی نظام الملک ، همایش بین المللی نظاما لملک دانشگاه فردوسی مشهد آذر (۱۳۹۷) .
- شهیدی پاک محمد رضا، کنگره بین المللی اخلاق در علوم وفنون اذر ۱۳۹۶ و اخلاق حرفه ای تاریخنگاری ۱۳۹۶ .